

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ШУЛЬГА СВІТЛАНА АНАТОЛІВНА

УДК 94(477.82=162.3)«186/195»

**ЧЕХИ В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ:
ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
(60-ті РОКИ ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ СТОЛІТЬ)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України,
07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Центрі дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
завідувач відділу «Центр дослідження
українсько-польських відносин».

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Давидюк Руслана Петрівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
професор кафедри історії України;

доктор історичних наук, професор
Качараба Степан Петрович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри нової
та новітньої історії зарубіжних країн;

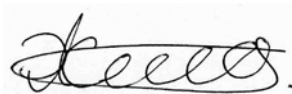
доктор історичних наук, професор
Фісанов Володимир Петрович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри міжнародної інформації.

Захист відбудеться 4 грудня 2018 р. о 15. 00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79026, Львів, вул. Козельницького, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, Львів, вул. Козельницького, 4).

Автореферат розіслано «   » листопада 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Досвід державотворення у новітній історії Східної Європи спонукає до осмислення її уроків, узагальнення методів і засобів втілення етнонаціональної політики, аналізу геополітичних умов формування окремих регіонів сучасної України, виокремлення етносоціальних та культурних особливостей регіональних соціумів. Етносоціокультурний вимір трансформаційних процесів в Україні, локальний їх характер та беззаперечний вплив на сьогодення вимагає подвійної уваги як з боку державних структур, так і історичної науки.

Посилення інтересу до історії локального соціального простору, як от волинський регіон на українському пограниччі, виокремлює цю територію як характерну у сенсі появи, оселення та життєдіяльності етнічної групи чехів від середини XIX ст. Вагомість проблеми визначено тим, що етносоціокультурні трансформації на прикладі окремої етноспільноти волинських чехів можуть слугувати дослідницьким полем для широкого загалу наукової спільноти, оскільки суспільно-політичні, етноконфесійні та просторові характеристики волинського регіону дають широкі можливості для комплексного аналізу, узагальнення та практичних заходів щодо формування гармонійної етносоціокультурної ситуації як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах. Вагомим є всебічне й комплексне вивчення цілісної картини життєдіяльності етнічної групи чехів, які у складних умовах етносоціокультурних та політичних трансформацій зберегли й посилили усвідомлення національної приналежності, сформували своєрідні риси регіональної ідентичності, толерантно ввійшли у місцевий соціум та уклали добросусідські відносини із представниками окремих етнічних груп, обрали винятковий спосіб відносин із владою, створили феномен господарського та культурного *prosperetі* й повернулися на батьківщину, уберігши водночас етнімічну назву «волинські» чехи.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми Центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Українсько-польські взаємини у контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі» (номер державної реєстрації 0109U006867), наукової проблематики кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Об'єкт дослідження – чеська громада Західної Волині від імміграції у 60-х роках XIX ст. до рееміграції у 1947 р., а **предмет** – форми економічної, політичної, культурно-освітньої життєдіяльності волинських чехів в умовах етносоціокультурних трансформацій упродовж означеного періоду.

Хронологічні межі визначено: 60-ті рр. ХІХ ст. – середина ХХ ст. Нижня хронологічна межа зумовлена початком імміграції чехів на територію Волинської губернії та постановою Комітету міністрів імперії, за підписом Олександра ІІ, «Про оселення чехів на Волині» («О водворении чехов на Волыни»), верхня – рееміграцією волинських чехів на батьківщину відповідно до «Угоди між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини» від 10 липня 1946 р.

Територіальні межі охоплюють терени Західної Волині, південно-західної частини Волинської губернії Російської імперії середини ХІХ ст., що в 1921–1939 рр. перебувала в складі Волинського воєводства Республіки Польщі; у 1939–1947 рр. – у складі сучасних Волинської, Рівненської, північних районів Тернопільської областей України. Подекуди автор виходить за вказані хронологічні й територіальні рамки задля деталізації та поглибленого розкриття проблеми.

Мета дослідження – комплексний аналіз життєдіяльності чеської громади у Західній Волині в умовах етносоціокультурних трансформацій другої половини ХІХ – середини ХХ ст.

Мета передбачає виконання низки основних **завдань**:

- здійснити систематизацію та класифікацію джерел і літератури з проблеми; обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- з’ясувати фактори та причини імміграції чехів на територію Волинської губернії в середині ХІХ ст., встановити її періодизацію;
- окреслити засадничі чинники політики російської адміністрації щодо волинських чехів, установивши її характер на основі критичного аналізу законодавчих актів, архівних матеріалів, мемуаристики;
- простежити участь волинських чехів у модернізаційних процесах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виокремивши етносоціокультурну складову;
- систематизувати фактори участі та роль волинських чехів в чехословацькому громадському русі в роки Першої світової війни;
- висвітлити засади політики польських урядів щодо волинських чехів; проаналізувати впливи міждержавних відносин Польщі та Чехословацької Республіки на становище чеської громади воєводства;
- з’ясувати роль чехів у політичному житті краю, окреслити основні форми громадських та господарських практик;
- дослідити вплив процесів радянзації на становище волинської чеської громади й виявити їх наслідки;
- охарактеризувати участь волинських чехів у Другій світовій війні;

– проаналізувати укладання та реалізацію «Угоди між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини» від 10 липня 1946 р.; розглянути проблеми адаптації переселенців у місцях розселення;

– з'ясувати внесок чехів у господарське, культурно-освітнє життя Волині; відстежити модифікації ідентичності волинських чехів та виявити прийоми і засоби збереження ними ідентичності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному аналізі життєдіяльності волинської чеської громади, що сформувалася як окрема етнічна спільнота в іноетнічному середовищі та в умовах складних етносоціокультурних трансформацій другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. зберегла етнічну ідентичність, випрацювала засоби та принципи співжиття в іншому/своєму соціумі та реемігрувала на батьківщину.

Вперше в українській історичній науці:

– уведено та опрацьовано масив архівних джерел центральних та регіональних архівів України, центральних архівів Чеської Республіки (Національний архів, Центральний військовий архів – Військовий історичний архів), чеську періодику міжвоєнної доби, післявоєнного періоду та сучасні періодичні видання, що уможливило аналіз життєдіяльності волинської чеської громади;

– реконструйовано етапи чеської імміграції на території Західної Волині, вирізняючи їх характерологічні ознаки;

– досліджено природу етносоціокультурних та політичних процесів, які сфокусовані в середині та зовні громади, що сприяло створенню групового портрету чеської громади Волині;

– розглянуто та проаналізовано засади етносоціальної політики Росії, Польщі, СРСР щодо меншин на прикладі чеської громади; виявлено механізми та засоби протистояння чеської меншини асиміляційним впливам;

– визначено роль суспільно-політичного фактора в житті чеської громади;

– обґрунтовано висновок про самоідентифікацію чехів, яка сприяла формуванню міцних внутрішніх зв'язків громади; вищий, ніж у місцевого населення, господарський та громадський розвій;

– розкрито внутрішню природу, зовнішні впливи та політичні фактори процесу рееміграції волинських чехів.

Уточнено:

– економічні та політичні передумови імміграції чеського населення до Волинської губернії Російської імперії;

– численний склад чеської громади та її соціальну структуру;

- роль та місце іммігрантів-чехів у господарському та культурно-освітньому просторі регіону;

- біографії окремих представників чеської громади.

Набули подальшого розвитку:

- положення про асиміляційний характер державної політики Російської імперії, Республіки Польща та СРСР;

- теза про вагомий вплив чеської волинської спільноти на суспільно-політичне, культурно-освітнє та господарське життя регіону;

- характеристики громадсько-культурної складової життєдіяльності громади чехів на Волині.

Практичне значення дослідження полягає у систематизації та узагальненні знань про особливості національно-культурних процесів у західному регіоні України. Відомості про окремих представників чеської громади, їх досвід інтегрування у соціум, участь у створенні культурно-освітнього простору та господарського життя регіону створюють підґрунтя для формування цілісної картини життя волинського соціуму. Основні положення дослідження, висновки, уведені до обігу архівні та мемуарні джерела, матеріали міжвоєнної та сучасної чеської та української преси можуть бути використані у наукових та навчальних закладах у процесі вивчення всесвітньої історії, історії України та історії національних меншин Волині.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію та окремі її положення обговорено на засіданнях Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Висновки та основні положення дисертації викладено автором у 36 українських і зарубіжних наукових виданнях та апробовано на 18 міжнародних конференціях та 5 всеукраїнських конференціях та наукових семінарах. Зокрема: Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 15–16 квітня 1999 р.); Міжнародному Науковому Конгресі «Українська історична наука на порозі ХХІ століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.); Міжнародній науково-краснознавчій конференції «Чехи на Волині: історія і сучасність» (Житомир-Малин, 11–13 жовтня 2001 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 23–24 травня 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Західний регіон України у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (Луцьк, 6–7 травня 2005 р.); 2-ій Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.); VI Міжнародній науковій конференції «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. ХІХ – ХХ ст.). Історія – історіографія – політологія» (Житомир, 11–13 грудня 2009 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Чехи і Дубенщина», присвяченій 20-ти річчю створення Дубенського чеського товариства

«Стромовка» та українсько-чеським взаєминам (Дубно, 9 грудня 2011 р.); Перша Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 23–26 квітня 2012 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Гусівські читання» (Одеса, 9–10 листопада 2012 р.); Міжнародному науковому семінарі з карпаторусиністики в Інституті русинської мови та культури Пряшівського університету в Пряшеві (Пряшів, Словаччина, 9–11 квітня 2014 р.); 4-й чесько-українській науково-практичній конференції «Шляхи розвитку культури чехів України» на тему «Чехи Київщини: історія і сучасність» (Київ, 13 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Німці в історії Волині» (Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Просвіта» і розвиток громадсько-культурного життя в Україні: історія і сучасність» (Луцьк-Світязь, 20–21 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Чехи на теренах Волині» (Дубно, 24 лютого 2016 р.); Міжнародній конференції «Краяни і проблема ідентичності» (Прага, Чеська Республіка, 28–30 вересня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Українське військо в національній революції 1917–1921 рр. (до 100-річчя Армії УНР)» (Львів, 3 листопада 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття» (Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті» (Вінниця, 20–21 лютого 2018 р.); Науковій конференції «Волинь 43»: міфи і реальність» (Луцьк, 25–26 травня 2018 р.); Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції «Чехи на теренах Волині» (Дубно, 12 липня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Роль українських чехів у заснуванні Чехословаччини» (Київ, 22 вересня 2018 р.) науковій конференції «Волинь у роки Української революції 1917–1921 рр.» (Луцьк, 5–6 жовтня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 36 публікаціях, зокрема монографії, 5 публікаціях в зарубіжних періодичних виданнях, 18 публікаціях у виданнях, що затвердженні ДАК МОН України в якості фахових.

Структура. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку використаних джерел (1329 позицій), додатків. Основний текст дисертації 431 сторінка, загальний обсяг 565 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, його мету, завдання та методологічну основу, окреслено хронологічні та географічні рамки, означено наукову новизну та практичне значення роботи.

У першому розділі «Історіографія, джерела та методологічна основа дослідження», який складається з трьох підрозділів, проаналізовано доробок дослідників, охарактеризовано джерельну базу та розглянуто використання наукових підходів та дослідного інструментарію роботи.

У підрозділі «Історіографія проблеми» визначено умовний поділ історіографії проблеми за хронологічним принципом на три періоди, перший з яких – друга половина XIX ст. і до 1914 р., другий – 1921–1939 рр., третій – 60–90-і рр. XX ст. – початок XXI ст. Історію чеської імміграції досліджували у різні періоди як українські, так і зарубіжні історики. Упродовж цих етапів підходи вчених до означеної проблеми обумовлені суспільно-політичними трансформаціями, появою нових науково-методологічних підходів, розширенням джерельної бази.

Перший період вивчення проблеми вирізняється працями, які репрезентували етнічний склад Південно-Західного краю Російської імперії та носили агітаційний характер. Увага авторів, переважно чиновників, звернена на акумуляцію та опрацювання статистичного матеріалу, визначення чисельності «неруського» населення («иногородцы»), їх ролі в утвердженні державної політики. Студії цього періоду обумовлені посиленням імміграційного руху, зростанням численності іноземців, пов'язаними з ними загрозами, що викликало занепокоєння влади (І. Рудченко, А. Воронін, Е. Крижановський), потребою законодавчого регулювання становища колоністів (С. Громачевський), зовнішньополітичними небезпеками іноземної колонізації (І. Рудченко, А. Забелін, А. Братчиков). Зокрема, описано життя і побут чехів, наголошено на позитивних наслідках присутності їх в краї, слов'янській близькості і «користі» для російської влади, яка покладала особливі сподівання на чехів як противагу польському католицькому елементу (Е. Крижановський, А. Воронін).

Наприкінці XIX – початку XX ст. опубліковано перші праці чеських авторів О. Поспішила, В. Оліча, Я. Ауерхана, Ф. Доубрави, М. Немечека, Ю. Грегра, в яких зроблено спроби визначити причини переселення та його етапи й охарактеризовано господарське життя чеських іммігрантів у Російській імперії. Вказані матеріали мали переважно агітаційний характер (В. Оліч, Ф. Доубрава), були покликані сприяти переселенню чехів в імперію, містили географічні описи Волині, знайомили із системою земельного законодавства, умовами придбання землі тощо. Разом з тим в названих працях прослідковуються характерні ознаки слов'янофільства.

Другий період розвитку історіографії проблеми окреслено міжвоєнним двадцятиліттям, коли Західна Волинь увійшла до новоутвореного Волинського воєводства, поліетнічного за складом населення. Тому зрозуміла увага польської історіографії 20–30-х рр. до проблем національних меншин (Я. Волошиновський, Б. Подгурський, З. Ціхоцька, М. Совінський), які зверталися переважно до

української тематики як наріжного питання на т. зв. «східних кресах», тоді як проблема чеської меншини залишалася поза увагою. Аналізуючи етнополітичну ситуацію в краї та урядові дії щодо національних меншин, більшість польських авторів виступала прихильниками асиміляційної політики. Серед згаданих публікацій вирізняються роботи З. Ціхоцької з історії чехів та німців Волині. Її праця «Колонії чеські на Волині» – єдине дослідження узагальненого характеру з історії чеської громади від початку імміграції до 1927 р. в польській міжвоєнній історіографії. У роботі причини чеської еміграції розглянуто як сукупність економічних та політичних чинників. Полемізуючи з Е. Крижановським, авторка називає тенденційним виділення цим автором з-поміж головних причин імміграції чехів їх прихильність до православ'я й російської влади. Вагома риса праці З. Ціхоцької – використання статистичного матеріалу перепису населення 1921 р. та анкетних даних, зібраних Рільничим товариством у Луцьку в 1926–1927 рр. Тому розділи роботи, у котрих проаналізовано господарський стан чеських колоній, є ґрунтовним, водночас питання громадсько-політичного, культурно-освітнього розвитку громади висвітлено недостатньо. Дотримуючись судження офіційної польської історіографії щодо національних меншин, науковець зараховує до змісту роботи розділ «Асиміляція», зазначаючи, що чеські колоністи зберігали національну культуру, освіту та «процеси асиміляції їх не торкаються».

Українському питанню віддавали перевагу у своїх працях і західноукраїнські вчені С. Томашівський, та М. Лозинський. В Радянській Україні вперше в 20–30-х рр. історію чехів Волині вивчав Є. Рихлік, волинський чех із колонії Вільшанка поблизу Чуднова, вчитель, викладач Ніжинського інституту народної освіти, з 1930 р. – виконувач обов'язків керівника Кабінету для вивчення національних меншин України при Етнографічній комісії ВУАН. У статті «Досліди над чеськими колоніями на Україні. (Загальні уваги)» (1925) Є. Рихлік проаналізував становище чехів Волині, зауваживши, що з часу переселення за умови уявлення про себе як про чехів, їх мова, традиції та побутова культура зазнали певних трансформацій; водночас спостерігався процес акультурації, а отже чеська культура потребувала тоді державної підтримки.

У ЧСР у 20–30-х рр. ХХ ст. вийшли з друку праці, котрі розглядали життя краян (закордонні чехи) на Волині й у Криму як невід'ємну частину чеської нації (Я. Ауерхан, В. Мічан, Ф. Карас), яскраво демонстрували зацікавленість чехословацького суспільства та урядових кіл у тісних контактах із діаспорою. Глибокий аналіз проблеми здійснено в публікації Я. Ауерхана, з ініціативи якого в ЧСР у 1927 р. створено Чесько-словацьке закордонне бюро, що опікувалося проблемами закордонних чехів та словаків, їх контактами із Республікою (з 1928 р. Я. Ауерхан очолив його правління). У чехословацьких періодичних

виданнях 20–30-х рр. ХХ ст. опубліковано розлогі історичні довідки авторства Й. Фольпрехта, В. Швіговського, Р. Шеди, нариси про життя краян (журнали «Наше закордоння», «Альманах Чесько-словацького закордонного бюро» (Naše zahraničí. Ročenka Československého ústavu zahraničního)). У міжвоєнний період в ЧСР сформувалася також і група дослідників (т. зв. «легіонерська історіографія»), котрі були безпосередніми учасниками чехословацького руху в Росії у 1914–1920 рр. (С. Кліма, А. С. Каліна, Ф. Шіп, Ї. Кудела, Р. Гайда, Р. Медек). На їх думку, визначальним фактором у становленні незалежної Чехословаччини варто вважати чехословацькі військові формування в Росії. Вважаємо, що ці праці можна віднести також і до джерел.

Найширшу за методологічними підходами та оцінками групу досліджень означеної проблеми представлено в останні десятиліття ХХ ст. і на початку 2000-х рр.

Науковці радянської доби П. Зайончковський, Г. Марахов, С. Нікітін, В. Чернуха, П. Ридзюнський, послуговуючись широкою джерельною базою, намагалися показати національне питання у країнах Центрально-Східної Європи як процес інтернаціонального єднання представників різних національностей в боротьби проти «буржуазного націоналізму», проте однозначність висновків та схематизм в аналізі джерел нівелювали позитивні сторони цих досліджень. Академічні видання радянського періоду («Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.», «Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів»), хоча і вводять до наукового обігу масив джерел та фактичного матеріалу, проте хибують домінуванням партійно-класового підходу до аналізу національних проблем.

Наприкінці 80-х–початку 90-х рр. позначилися нові тенденції в історичних дискурсах, видано праці, в яких продемонстровано спроби незаангажованого, деполітизованого аналізу проблем національних меншин (С. Макарчук, І. Васюта, Ж. Ковба, В. Наулко). Доробок Ж. Ковби вважаємо першою спробою створення об'єктивної характеристики чеської спільноти Волині як окремого явища в етносоціальній історії України. У ґрунтовних працях С. Макарчука проаналізовано причини еміграції на Волинь представників різних етнічних груп, зокрема і чехів, доведено її економічні засади як визначальні фактори переселення, встановлено пріоритетні галузі господарювання, охарактеризовано культурно-освітню діяльність колоністів.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія представлена кількома напрямками досліджень історії чехів в Західній Волині, як-от: узагальнюючі дослідження з історії України та історії Волині, праці з історії національних меншин та національної політики в означений період, дослідження історії чеської національної спільноти Волині. Сучасні українські дослідники, переосмислюючи вітчизняну історію, керуються новаторськими підходами та новітніми джерельними матеріалами (В. Баран, Я. Грицак, Б. Гудь, О. Реєнт).

Історію західноукраїнських земель міжвоєнної доби досліджували Л. Алексієвець, І. Васюта, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, С. Кульчицький, О. Красівський, М. Литвин, І. Соляр. Політичну складову історичних процесів в Західні Волині актуалізували М. Гон, Р. Давидюк, Л. Зашкільняк, Ю. Крамар, В. Комар, М. Кучерепа, І. Патер. Проблеми соціально-економічного розвитку регіону розглядали В. Вісин, С. Гелей, С. Качараба, О. Прищепа, Н. Романюк, Я. Шабала, А. Шваб. Осмисленню процесів Другої світової війни присвячені роботи В. Барана, В. Вятровича, І. Біласа, О. Ленартовича, І. Патриляка, Ю. Шаповала. Повоєнні суспільно-політичне життя в західних областях України вивчали І. Вовканич, В. Баран, О. Даниленко, міждержавні зв'язки України та Чехії (Чехословаччини) – В. Фісанов, М. Кірсенко.

Проблеми національних відносин та національних меншин України актуалізовано в колективних працях «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» (2000) та «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси» (2012), «Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні» (2017). Вагомим у розробці проблеми трансформації ідентичностей та їх регіональних ознак вважаємо доробок Л. Нагорної, етнодемографічну ситуацію в Україні аналізує В. Наулко, національні меншини Півдня України вивчає О. Данильченко. Етносоціальні аспекти історії Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст., характер національної політики Російської імперії в регіоні та її вплив на становище національних громад розробляють Ю. Поліщук, М. Щербак, Н. Щербак. Етноконфесійні процеси стали предметом вивчення Н. Стоколос і С. Жилюка.

В українському дискурсі повоєнної історії розглянуто проблему входження Закарпаття до складу України (С. Віднянський, М. Макара, І. Вовканич). Численні публікації І. Вовканича присвячені проблемам оптаційних процесів, однак історик зосередив увагу на угоді про Закарпатську Україну. Оптацію 1946–1947 рр. українців проаналізовано у публіцистичних роботах Р. Кабачія.

Від середини 90-х рр. ХХ ст. чеську етнічну групу Волині вивчали В. Надольська, М. Бармак, Г. Шпиталенко, Л. Павленко, С. Коваленко. Щоправда, основна увагу цих вчених зосереджено на періоді еміграції та оселення чехів на Волині у ХІХ ст., тоді як наступні етапи імміграції залишалися невивченими.

В сучасній російській історіографії зазначену проблему розглянуто в кількох дискурсах. Насамперед досліджено еміграцію чеського населення на Кавказ і Волинь та її причини, при тому, йдучи за авторами ХІХ ст., російські історики наполегливо стверджують про особливу роль слов'янофільства чехів у їхніх еміграційних рухах (Е. Серапіонова, А. Птіцин). Другий напрям,

опрацьований сучасними російськими істориками із використанням різних методологічних підходів, – участь чехів у Першій світовій та громадянській війнах, де насамперед фоваризується роль Росії у формуванні чехословацького руху та його військових частин (М. Васильченко, А. Валиахметов, М. Вторушин, Є. Демідова, Н. Копилов, А. Посадсков, Л. Прайсман, А. Рибков, Д. Салдугеєв, Е. Серапіонова). Актуалізовано військово-політичні питання історії Другої світової війни та включення Закарпатської України до складу СРСР, а також еволюції чехословацько-радянських відносин (В. Марьїна).

Чеські та словацькі історики продовжують дослідження в кількох напрямках. Імміграцію волинських чехів вивчає Я. Вацулік, спогади і хроніки чеських поселень Волині аналізує Л. Їрка, участь волинських чехів у Русі опору в часи Першої та Другої світових воєн розглядають Ї. Гофман, Д. Мартінкова, В. Шірц, Р. Штер. Новітній напрям в історіографії – вивчення питання репресій щодо волинських чехів, в ньому працюють М. Борак, В. Дуфек. Проблеми адаптації волинських чехів та їх взаємини із новою владою Чехословаччини після 1948 р. розглядає Т. Ніцова. Серед чеських та словацьких вчених проблема оптацій 1941–1946 рр. розроблена І. Ванатом, Я. Вацуліком, М. Шмігелем. Чеські автори зосереджуються лише на оптації волинських чехів (Я. Вацулік), а словацькі – переважно на оптації та переселенні українців/русинів (І. Ванат, М. Шмігель). Поза увагою залишається питання впливів цих процесів на український соціум, реакції регіональних та центральних владних структур СРСР/УРСР, формування історичної пам'яті волинських чехів та оптантів зі Східної Словаччини.

Узагальнений аналіз української та зарубіжної історіографії свідчить, що вивчення історії окремих етноспільнот України, зокрема і чеської, – важлива складова гармонізації міжнаціональних та міждержавних відносин. Використовуючи різні методологічні, ідеологічні принципи та підходи українські та зарубіжні історики досягли певних успіхів у розробці проблеми, проте обмежуються окремими періодами життєдіяльності чеської громади. Поза увагою більшості науковців залишається проблема індивідуальної та колективної самоідентифікації волинських чехів як фактору в житті громади.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база» дисертаційної роботи містить аналіз різних за типологічними та видовими характеристиками джерел центральних та регіональних архівів України (ЦДІА України в м. Києві, Держархіву Волинської області, Держархіву Рівненської області) та Чеської Республіки (Narodni arhiv, Praha; Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze), місцевих краєзнавчих музеїв, які опубліковані у збірках.

Опубліковані законодавчо-нормативні документи вищих органів влади Російської імперії, Республіки Польщі, СРСР та ЧСР віднесено до першої групи, яка представлена такими документами: законодавчими актами, постановою «Про оселення чехів на Волині», обмежувальними законами по землеволодінню

та особистому стану поселян, конституціями Республіки Польща та її законами, постановами органів влади СРСР, законами та постановами Чехословацького уряду, міждержавними угодами. Ці документи демонструють засади етнополітики держав та дають змогу їх порівняти у часовому вимірі, простежити їх вплив на громаду чехів, висвітлюють угоду про оптацію та інструкції до неї, наслідком якої стала рееміграція волинських чехів.

Передусім проаналізовано документи центральних органів влади Чехословаччини у Національному архіві Чеської Республіки. Зокрема, матеріали фонду 1146 «Міністерство праці та соціальної опіки – репатріація» (Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace, Praha), що включають списки переселенців, місць їх розміщення, заяви на отримання фінансової допомоги та землі, дозволяють простежити заходи уряду щодо рееміграції чехів. Матеріали Військового історичного архіву (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze) фонду «Міністерство народної оборони. Комісія для видання посвідчень за законом № 255/ 46. Збірка» (Ministerstvo národní obrany ČR, oddelení pro udělování osvědčení dle zákona číslo 255/46 Sb.) та фонду «Домашній опір» (Domácí odboj) – це справи з перевірки та обліку учасників Другої світової війни, які містять, зокрема справу організації Руху опору волинських чехів «Бланік».

Друга група джерел архівного походження – матеріали місцевих органів влади, які містять: розпорядження, доповідні записки, звіти, інструкції чиновників губернських та повітових інституцій Російської імперії, дані обстежень чеських поселень, звернення та прохання населення до органів влади, які демонструють мету та засади національної політики урядів імперії, особливості її щодо чехів. Звіти чиновників дають змогу з'ясувати особливості розселення та проаналізувати динаміку чисельності колоністів. Аналіз вказівок та інструкцій чиновників, прохання та звернення чехів до органів влади в релігійній (створення т. зв. гуситської церкви), освітній та самоврядній сферах допомогли сформуванню розуміння системи засобів та методів здійснення політики щодо чехів, реалізації її русифікаторських цілей на прикладі чеської громади. Документи нотаріального архіву м. Луцька свідчать про формування земельної власності чехів та умови її придбання.

Суспільно-політичне становище у Волинському воєводстві представляють ситуаційні звіти та рапорти воєводського управління та повітових староств, повітових команд державної поліції, відкладені у державних архівах Волинської та Рівненської областей. Становище чеської освіти у воєводстві з'ясовано за документами Луцького шкільного інспекторату та Луцької чеської приватної початкової школи.

Особливо цінними є документи місцевих органів влади УРСР, зокрема відділів переселення, щодо розгортання процесу оптації 1946–1947 рр. та адаптації переселенців зі Східної Словаччини на Волині.

Проаналізовано документи громадських структур, насамперед статuti, реєстраційні листи товариств, списки громадських об'єднань національних меншин, звіти про їх діяльність, списки членів товариств, кореспонденція, звернення до державних органів, діловодна документація, фінансові документи тощо. Фонд 1159 «Союз чехів з Волині, Жатець» (Svaz Čechů z Volyně, Žatec) Національного архіву Чеської Республіки дозволяє реконструювати діяльність цієї громадської організації. Передусім вивчено протоколи засідань правління та загальних зборів Союзу, списки його ланок. Вказаний фонд також містить документи громадської організації «Чеська Матица Шкільна», яка функціонувала на Волині 1923–1939 рр. У фонді Військового історичного архіву Чеської Республіки «Союз чехословацьких товариств в Росії» («Svaz čs. spolků na Rusi») вивчено матеріали чехословацького громадського руху в роки Першої світової війни на території Росії, зокрема програмові та діловодні документи, кореспонденція, списки правління та осередків, звернення до владних структур Росії, прохання про підданство, списки бійців Чеської дружини, зокрема волинських чехів, тощо.

В дисертації проаналізовано документи і матеріали чеських парамілітарних і військових формувань доби Першої та Другої світових воєн, збережені у Військовому історичному архіві в Празі, зокрема у фондах: «Чеська дружина» («Česka Družina»), «Військова місія в СРСР (1940–1945 рр.)» («Čs. vojenská mise v SSSR»), «1. čs. samostatný prapor v SSSR (1941–1943)» (1-ий чехословацький окремий батальйон в СРСР (1941-1943)), «1. čs. armádní sbor v SSSR (1943–1945)» (1-ий чехословацький армійський корпус в СРСР (1943–1945)), «Домашній опір» (Domací odboj) та фонді Міністерства національної оборони (Ministerstvo národní obrany).

Важливу частину джерел складають спогади волинських чехів та їх нащадків, які проживають нині на території Чехії та України. Вони дозволяють виокремити характеристики народних традиції, процес акультурації, міжособистісні стосунки та взаємовідносини чехів із місцевим населенням.

Особливою групою джерел є часописи, поширені та видрукувані на Волині в періоди імперії та міжвоєнний час («Волынские епархиальные ведомости», «Волынь», «Киевлянин», «Čechoslovan», «Naše zahraničí», «Ročenka Československého ústavu zahraničního», «Hlas Volyně», «Krajanské listy»), а також сучасні часописи Союзу чехів з Волині («Věrna stráž») та союзу легіонерів Чеської Республіки («Historie a vojenství», «Legionářský směr»), які інформують про життя громади чехів, її культурно-освітній простір.

Критично проаналізовано статистичні матеріали, зокрема переписи населення Росії та Польщі, відомості про чисельність населення регіону напередодні та після Другої світової війни, чисельність волинських чехів у військових чехословацьких формуваннях армії СРСР, кількісний

склад оптантів. Загалом джерельна база достатня для об'єктивного розкриття теми.

Другий розділ «**Теоретико-методологічні засади дослідження**» розглядає методологічний інструментарій дисертації. Методологія та застосовані дослідницькі методи дисертації націлені на реконструкцію етнокультурних процесів у західному регіоні України другої половини XIX–XX століть. В основу методології праці покладено принципи історизму та системності, багатофакторності, наукової неупередженості та наступності. Комплексний характер дослідження передбачав поєднання загальнонаукових і спеціальних історичних методів.

Застосування методу аналізу та синтезу дозволило проаналізувати історіографію проблеми, виокремити фактори та причини еміграції чеського населення, чинники політики держав щодо чеських іммігрантів та форми її реалізації. Системний метод сприяв створенню цілісного уявлення про волинських чехів як етносоціокультурний феномен, про взаємодію між його окремими елементами (індивідами) та з навколишнім зовнішнім світом (соціумом, природнім середовищем). Методи етнології забезпечили систематизацію способів збереження етнічної ідентичності чехами Волині, формування її особливої регіональної моделі. За допомогою діахронного методу здійснено періодизацію чеської імміграції в Західній Волині. Метод аналогії дав змогу провести порівняльний аналіз соціальної стратифікації, особливостей вирішення релігійного питання, рівня адаптації представників різних груп населення.

Важливі з огляду на проблему дослідження методи мікроісторії та історії повсякдення. Методи мікроаналізу передбачали вузьку географічну і часову локалізацію, що і властиво волинським чехам як об'єкту дослідження: нечисельна етнічна група, зосереджена у вузькому локальному просторі, тому предметом аналізу стали окремі індивіди громади, родини, їх повсякденне життя, пристосувальні (адаптаційні) засоби, громадські практики. Просопографічний метод допоміг виокремити індивід із соціуму, надати трансформаційним процесам людського виміру. Статистичний метод використано з метою встановлення динаміки чисельності громади чехів. Окрім перелічених, у процесі дослідження застосовувалися методи індукції та дедукції, ретроспективний метод.

Визначено суть основних понять: «міграція», «еміграція», «трудова еміграція», «імміграція», «колоністи», «волинські чехи», «адаптація», «етнос», «етнічна ідентичність», «акультурація», «рееміграція», «оптація»). Волинськими чехами називаємо тих чеських переселенців, які оселилися на території Волинської губернії Росії у середині XIX ст. і на яких розповсюджувалися дії положення «Про оселення чехів на Волині» та угоди між СРСР та

Чехословаччиною від 10 липня 1946 р. про оптацію. Маловживаний в українській історіографії правничий термін «оптація» трактовано як добровільний вибір громадянства. Втім, з точки зору права, за умови укладання міждержавної угоди добровільний вибір громадянства супроводжується обміном територій. В даному окремому випадку такого обміну радянсько-чехословацький договір про оптацію не передбачав. Використання терміну «депортація» щодо вказаного процесу вважаємо недоцільним. Використані методи та принципи дослідження створили можливості для розкриття проблеми.

У третьому розділі «**Імміграція чехів у Волинську губернію Російської імперії**» проаналізовано причини та фактори еміграції чеського населення з територій Богемії та Моравії у Волинську губернію, простежено формування території компактного його поселення в Західній Волині, політику російських урядів щодо чехів. Досліджено трансформації чеської громади в роки Першої світової війни.

У підрозділі 3.1. «**Переселення чехів у 60–70-ті рр. XIX ст.: від протекції влади до обмежень**» встановлено, що причинами імміграції чеського населення на територію Волинської губернії став комплекс факторів економічного, політичного, релігійно-культурного характеру, серед яких економічним факторам відведена провідна роль. Суспільно-політичні процеси та кризові явища в обох монархіях в середині XIX ст. сприяли прискоренню міграції чеського населення, спрямованої на територію Росії, зокрема протекціоністській політиці її урядів, що передбачала як економічні, так і політичні цілі: обмеження польських впливів у регіоні після повстання 1863–1864 рр., звуження економічних та особистих прав його учасників, посилення позицій Російської православної церкви, заповнення ринку робочої сили та землі, підсилення слов'янофільських впливів.

Констатовано, що імміграція чеського населення до Волинської губернії Росії носила трудовий характер. Здійснений аналіз джерел показав, що вирішальними були соціо-економічні фактори переселення та прикордонне географічне розташування регіону. Слов'янофільські заклики відігравали опосередковану роль та використовувалися російською владою задля агітації та просування згаданих ідей.

Перші поселення на Волині засновано чехами з Привіслянського краю. Переселення з Чехії розпочалося з приватної ініціативи Ф. Пршібіла та В. Оліча у 1868 р., коли були придбані перші маєтки Глинськ, Будераж, Ульбарів, Мирогоща. Еміграція активізувалася і, як наслідок, 10 липня 1870 р. Олександр II підписав постанову Комітету міністрів «Про оселення чехів на Волині», яка передбачала низку пільг: колоністи звільнялися від рекрутської повинності, скорочувався термін подачі прохання про підданство, оголошувалася свобода віросповідання, надавалися пільги у придбанні

земельної власності, встановлювалося окреме від селянського самоврядування. Постанова зумовила масову імміграцію чеського населення на Волинь.

Розпочався перший період імміграції чехів на Волині та доба протекції уряду. Чехи отримали право самоврядування, прирівняного до селянського, та утворили 4 окремі волості Дубенську, Глинську, Купичівську, Луцьку, сформувавши самоврядні органи, обирали старшин та старост. Землю купували колективно, з подальшим розподілом відповідно грошовим внескам, серед емігрантів переважали середні та дрібні землевласники-селяни, за віросповіданням колоністи належали до католиків, православних, протестантів, гуситів.

З метою послаблення польсько-католицької присутності в краї царський уряд підтримав ідею створення т. зв. «гуситської» або «братсько-гуситської» церкви для чехів, вважаючи її проміжним етапом для переходу їх у православ'я. Утворено три чеських приходи: у 1878 р. Дубенський, Глинський, у 1875 р. – Острозький. Чеське населення неоднозначно сприйняло намагання російського уряду та синоду в такий спосіб досягти «зрощення» чехів з місцевим соціумом. Більшість з них вітала Православну церкву, частина залишилася «у своїй вірі», інші до питання віросповідання ставилися індиферентно, певна кількість належала до протестантів. Конфесійна невизначеність частини чехів, неоднотайність священиків-переселенців свідчила про марність сподівань уряду і проект гуситської церкви був відхилений. Це змусило чехів переходити у православ'я, до чого спонукали майнові обмеження для католиків.

Внаслідок значного зростання чисельності іноземних поселенців в краї та посилення загроз, пов'язаних з цим, невдалої спроби вирішити церковно-конфесійні питання чехів, ускладнення міждержавних відносин Російської та Австрійської монархій, уряд Росії переходить від протекції до обмежувальних заходів. Протягом 1874–1895 рр. чехів позбавлено пільг щодо несення військової служби, придбання землі, самоврядування громад, національного шкільництва.

У підрозділі 3.2. «Динаміка чисельності та розселення» доведено, що чисельність чеського населення від початків імміграції до набуття чинності обмежувальних законів зростала і складала у 1870–1884 рр. від 10 тис. до 19,3 тис. осіб, у 1884–1901 рр. – до 25,4 тис. особи, до 1914 р. – 25–27 тис. осіб. Встановлено, що темпи росту чисельності населення після запровадження обмежувальних законів знижені, масовість еміграції зупинено, спостерігається міграція чехів у міста та містечка. Соціальний, віковий, професійний та конфесійний склад чеських колоністів різнився: переважали переселенці молодшого та середнього віку, які швидше адаптувалися до нового соціуму та умов господарювання, за професійною ознакою – землероби, ремісники, торговці з певним рівнем освіти.

Проаналізовано процес заснування та забудови чеських поселень, виявлено три типи поселень за чисельністю та забудовою: суцільні чеські

колонії, поселення з окремою чеською частиною, з поодинокими чеськими родинами. Найчисельніші серед згаданих – колонії з просторово виокремленою частиною (т. зв. «чехи», «колонія»). Наприкінці ХІХ ст. чеські поселення сконцентровано в центральній та південно-східній частинах Волинської губернії, а найчисленніші – на південному заході: у Здолбунівському, Рівненському, Луцькому, Дубенському повітах; локалізувалися навколо або впродовж комунікативних, адміністративних центрів, утворюючи у Західній Волині територію компактного проживання чехів.

Прослідковано композиційно-планувальну структуру чеських поселень: т. зв. рядова забудова з розміщенням на території господи житлового будинку в орієнтації його стосовно вулиці головним (довшим) фасадом; будинок одноповерховий, з житловими та господарськими приміщеннями під спільним дахом, поділений на дві частини відповідно; вікна орієнтовані на південь; господа сформована «по колу» (житловий будинок і господарські споруди утворювали внутрішній двір). Встановлено, що структура чеської господи мала свої відмінності від німецької та традиційної місцевої забудови. З'ясовано, що центральну частину заснованого поселення утворювали «народний» дім та школа, місця поховання для померлих виокремлювали на місцевому кладовищі.

У підрозділі 3.3 **«Волинські чехи в модернізаційних процесах кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст.»** доведено, що чехи швидко пристосувалися до модернізацій економічної сфери: накопичували капітал, купували землю, укладали кошти в технічне забезпечення господарств, відкривали переробні підприємства; селянські господарства, що ґрунтувалися на власних землях, швидко адаптувалися до нових умов, використовували новітню сільськогосподарську техніку, способи обробки землі. Показано, що чеські господарства характеризувалися високим рівнем агрокультур з перевагою зернових і технічних культур; раціональною організацією праці. Найбільших успіхів волинські чехи досягли у виробництві та переробці хмелю, броварстві, виготовленні сільськогосподарської техніки.

Модернізація вплинула на соціальний простір громади: посилювалася майнова диференціація, виокремлювалась верства багатих підприємців, спостерігалася міграція до міст в пошуках роботи і навчання, а отже, виявлялася соціальна та просторова мобільність.

Розкрито трансформації етносоціокультурного характеру. Культурно-освітня сфера внаслідок русифікації зазнала обмежень: чеськомовна освіта перестала існувати; згорнули діяльність громадські товариства; звужувалася сфера використання чеської мови. Згадані особливості призводили до приховування етнічних рис, або до реальної їх втрати. Окремі члени громади, легко мігруючи до губернських та повітових міст, змінювали свій спосіб життя та заняття, здобували освіту, укладали шлюби.

Модернізаційні процеси сприяли зближенню чеської спільноти із місцевим населенням, які опинилися в однакових умовах господарського та соціокультурного простору. Водночас, «вживаючись» в інший/чужий соціум, чехи втрачали традиції та мову, це послабило почуття приналежності до спільноти і неминуче зумовило зміни в самоідентифікації чеського поселенця, уже російського підданого, етнічні характеристики якого поступово втрачені.

У 80–90-ті рр. в умовах модернізації спостерігалася друга хвиля чеської імміграції, переважно у міста. Нові іммігранти переселялися здебільшого за запрошеннями, мали високий рівень професійної підготовки: інженери, техніки, висококваліфіковані робітники, управлінці, представники гуманітарної сфери (вчителі, музиканти). На відміну від першої хвилі імміграції вони не отримували пільг, а тому головним чином залишалися у австрійському підданстві. Представники другої хвилі іммігрували в губернські міста або промислові центри, склали там заможну верству промисловців, а оскільки належали до високопрофесійної та освіченої верстви, особливо усвідомлювали свою приналежність до чеського та словацького народів.

Водночас виявлено міграцію до міст чеського населення з колоній Волині: на навчання, в пошуках роботи, підвищення професійної підготовки, розміщення капіталів. Доведено, що саме заможна частина чеської громади Західної Волині разом із представниками другої хвилі імміграції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. взяла на себе функції матеріального та морального підтримання, її консолідації та відповідальність за збереження ідентичності.

Після 1905–1907 рр. у громаді волинських чехів помічено зрушення: започатковано діяльність громадських організацій (культурно-освітнє товариство імені Яна Амоса Коменського, «Чеська Бесіда», ін.); друкувалися часописи («Русский Чех», «Чехослован»), посилилася громадська активність чехів у збереженні національних традицій та мови. Вказані процеси означено як модернізація ідентичних рис.

У підрозділі 3.4. **«Чехи Західної Волині в Першій світовій війні: проблема самоідентифікації»** охарактеризовано участь чехів у воєнному конфлікті, окреслено його вплив на процеси консолідації громади та самоідентифікації волинських чехів.

З початком війни більшість російських чехів зайняла слов'янофільські позиції. В Києві, Москві, Петрограді, Одесі відбулися збори чехів, де сформовано основні цілі їх громадського руху, зокрема участь у війні на боці Росії, створення військових частин для захисту «слов'янської справи», відродження держави чехів і словаків. В Києві виник Чеський комітет та Чеський комітет допомоги жертвам війни, згодом сформовано Союз чехословацьких товариств в Росії (СЧСТР).

Перший з'їзд Союзу в Москві 1915 р. затвердив статут і програму дій. Головний інструмент досягнення самостійності – створення чехословацьких

формувань у складі російської армії реалізовано у серпні 1914 р. шляхом створення т. зв. Чеської дружини – добровільного військового з'єднання чехів та словаків у складі російської армії. У такій структурі передбачено використовувати учасників дружини в якості розвідників, перекладачів.

Провідні функції у формуванні Чеської дружини виконували волинські чехи В. Вондрак, В. Швіговський, В. Кліх, О. Кхол, Й. Яндура. У грудні 1914 р. до складу Чеської дружини входили 992 вояки, з них – 244 волинські чехи. Наприкінці війни їх чисельність зросла у декілька разів. Волинські чехи утворили в м. Здолбунові Чеський комітет на чолі із О. Кхоллом, який увійшов до Союзу. Комітет відкрив школу, де викладали чеську мову дружинники, допомагав в мобілізації до лав Чеської дружини, групував волинських краян до участі у Фонді Чеської дружини і фінансової допомоги Союзу, опікувався пораненими та родинами дружинників, комунікував із регіональними українськими товариствами та гуртками.

1916 р. В. Вондрак очолив Союз та активізував його діяльність, з'їзд визнав керівництво Чехословацької національної ради на чолі з Т. Масариком. Відтоді актуалізувалося питання про поповнення чехословацьких сил та введення до їх складу військовополонених слов'янського походження та мобілізованих до російської армії чехів, ініціативу реалізував В. Вондрак. Внаслідок залучення до лав військових чехословацьких з'єднань полонених та мобілізованих у російську армію чехів чисельність їх зросла до полку, а згодом – до стрілецької бригади.

Надалі керівництво рухом перейняла Чехословацька національна рада в Росії як філія Чехословацької національної ради на чолі із Т. Масариком у Парижі. У 1917 р. вирішено питання щодо підпорядкування французькому командуванню та виведення чехословацьких військових сил через Владивосток за межі Росії. З початком Української національної революції у 1917 р. представники СЧСТР провели перемовини із керівництвом Української Центральної Ради щодо статусу чеського та словацького населення та чехословацьких військових сил на території УНР. Відзначено, що Генеральний секретаріат визнав Чехословацьку Національну раду в Парижі за представника усіх чехів та словаків за межами Чехії та Словаччини, а СЧСТР – представником усіх чехів та словаків на території УНР. Союз випрацював «Проект національно-персональної автономії Чехів та Словаків в Україні», в якому національно-персональна автономія розумілася як право на самостійне управління їх національним життям.

Доведено, що в організації та діяльності чехословацького руху в Росії, допомогових товариств провідну роль виконували волинські чехи. Війна стала катализатором відновлення процесів самоідентифікації волинської громади як представників чеського етносу. Чехи свідомо брали участь у Чеській дружині,

осмислюючи її як зв'язок із батьківщиною, як необхідний елемент їхнього життя поза її межами, створили національні військові формування, заклали основу збройних сил майбутньої держави, виразно усвідомлюючи свою спільність як нації. Відтак зміни в процесі ідентифікації чехів можна позначити як процес модернізації етнічної ідентичності, поступового формування регіональних її рис.

Розділ четвертий **«Чеська громада Волинського воєводства»** за проблематикою поділяється на три підрозділи, що характеризують другий етап імміграції чехів в Західній Волині.

У першому підрозділі 4.1. **«Національна політика урядів Республіки Польща: чеський фактор»** вивчено засади національної політики польських урядів, зокрема щодо чехів, та реагування чехів на виклики, пов'язані з її асиміляційним характером. При вирішенні національного питання, влада вдавалася переважно до адміністративних та репресивних методів, що свідчило про відсутність цілісної програми його розв'язання. Тому зроблено спроби її випрацювання на регіональному рівні (т. зв. «Волинська програма» Г. Юзевського), використання диференційованого підходу до кожної з меншин (т. зв. селективність).

Доведено, що взаємини влади та чеської громади зумовлені такими факторами:

по-перше, невеликим кількісним складом громади, яка компактно проживала у Волинському воєводстві, Це звільняло владу від необхідності вирішувати чеські питання в загальнодержавному масштабі та обмежитися заходами і ухвалами місцевих органів.

По-друге, культурно-освітня активність чехів, традиції самоврядування, тісні контакти з батьківщиною визначили високий рівень національної самосвідомості, що невілювало спроби асиміляції як державної, так і національної.

По-третє, становище волинських чехів залежало від міждержавних відносин Польщі й Чехословаччини, які мали конфліктні характеристики в окремі часові періоди.

По-четверте, відзначено лояльність більшості чехів до владних структур. Вказана позиція базована на високому рівні господарського розвитку, широкому культурно-освітньому просторі, ментальних рисах чеського етносу, які доповнені регіональними, що дозволило зберегти громаду, уникати конфліктів, утвердити та розвинути національне самоусвідомлення, не піддаючись асиміляції.

Доведено, що у міжвоєнний період чеська спільнота набула ознак політично активної частини соціуму. Як реакція на посилення асиміляційних заходів стало утворення чехами 1927 р. в с. Квасилові політичної організації – Чехословацького національного об'єднання (ЧНО), яке стало на захист інтересів

чеської громади, відкидало співпрацю із владою, що переконливо доводило посилення політичної заангажованості частини чеської громади.

Польська влада традиційно використовувала в своїх інтересах протистояння громадських утворень національних меншин, у випадку чеської громади – товариства Чеської Матиці Шкільної та ЧНО, які різнилися у поглядах на участь громади у політичному житті воєводства. Наслідком стала відмова у реєстрації Об'єднання, що демонструвало прихильність влади до лояльної культурно-освітнього спрямування Чеської Матиці Шкільної.

У другому підрозділі 4.2. **«Види та форми господарської активності»** охарактеризовано фінансово-господарську діяльність волинських чехів. Чеське виробництво зосереджувалося, як і в попередній період, у сфері сільського господарства (рільництво, хмелярство, тваринництво) та пов'язаних із ним виробництв і торгівлі (сільськогосподарський реманент та продукція). Сільське господарство вирізнялося технічною оснащеністю, високою агрокультурою, особливо у хмелярстві, та спеціалізацією виробництва.

Кооперація, що набула високих темпів розвитку у першій третині ХХ ст., тісно пов'язана з виробництвом і була представлена в ощадно-позичковій та сільськогосподарсько-споживчій формі. Разом з тим, економічні інтереси підштовхували чехів до членства у кооперативах з різноетнічним представництвом, а отже вони відійшли від засад господарської діяльності в межах своєї громади, зберігаючи при тому культурно-освітню окремішність.

Чеська частка в торгівлі воєводства була досить помітною, орієнтованою на Чехословаччину; представлена універсальними магазинами, у містах і містечках – спеціалізованими; більшість торговельних фірм займалася реалізацією сільськогосподарської продукції та техніки.

У підрозділі 4.3. **«Громадські організації: збереження ідентичності та взаємозв'язки з батьківщиною»** проаналізовано громадсько-культурні практики чехів: діяли Чеська Матиця Шкільна, Союз чеських вчителів, спортивне товариство «Сокіл», осередки добровільної пожежної охорони, клуби «Чеська Бесіда», аматорські драматичні гуртки, хори, оркестри, бібліотеки, виходили друком чеські часописи.

Найбільшим авторитетом користувалася Чеська Матиця Шкільна (ЧМШ). Вона постала у 1923 р. (голова правління В. Меснер) і до 1939 р. створила розгалужену сітку місцевих осередків на території воєводства, чисельність яких від заснування Товариства зросла з 30 до 101 у 1939 р. На основі аналізу статистичних даних, доведено, що в умовах реформування шкільної освіти в Польщі, та запровадження утравквістичного навчання відбулося скорочення чеської початкової освіти. Товариство взяло на себе організацію та утримання чеських початкових та середніх шкіл (Луцьк, Рівне, Здолбунів).

Фінансування діяльності Товариства, шкіл та аматорських колективів відбувалося коштом їх учасників, за рахунок членських та благодійних внесків,

фінансової підпори Міністерства шкільництва та освіти ЧСР та Міністерств освіти Польщі. Для найкращого забезпечення навчального процесу в чеських школах на Волині створено Товариство вчителів державних і приватних чеських шкіл у Польщі, статут якого зареєстровано 1931 р. Товариство ЧМШ заклало та фінансувало аматорські драматичні колективи, хори, оркестри духових інструментів, сприяло їх діяльності.

Чеські часописи 20–30-х рр. («Краянська газета», «Голос Волині», «Чеська квітка», «Зірниця») відігравали інформативну та консолідуючу роль, позиціонувалися як друковані органи громадських організацій. Проаналізовані публікації часописів засвідчують високий рівень та різновиди господарської активності, багатоманітне культурне життя чехів, формування та функціонування їх товариств; підтверджують соціокультурні зміни, що їх зазнала чеська громада, виявляють зростання національної свідомості; виокремлюють проміж громади яскравих її представників, які очолили процеси консолідації громади й захисту її національних інтересів; свідчать про виняткову роль в означений період зв'язків із Чехословаччиною.

Водночас чехи не були замкненою громадою, активно спілкувалися із громадськими товариствами українців («Просвіта»), росіян, євреїв, поляків, на побутовому рівні – із представниками усіх національних груп, а також підтримували зв'язки з чеськими громадами в інших країнах Європи та Америки.

Важливим чинником громадського життя та збереження ідентичних рис чехів були контакти з батьківщиною, здійснювані як на приватному чи громадському рівнях, так і через офіційні установи (консульства). Волинь регулярно відвідували посли ЧСР В. Гірса, Ю. Славік. На Волині у с. Квасилів утворено консульство Чехословацької Республіки, до 1939 р. консульство очолював волинський чех В. Сваровський. Установа разом із консульськими функціями допомагала у налагодженні контактів із підприємницьким структурами та репрезентувала інтереси волинських чехів у Чехословаччині, через консульство в Квасиліві на терени Волині потрапляли колишні діячі УНР.

У міжвоєнне двадцятиліття чеськими та словацькими краями опікувалася Чехословацька національна рада, де в 1919 р. утворено відділ зв'язків з чехословацьким закордонням, а волинським краям – «Товариство чехословаків з Росії» і «Об'єднання чехів і словаків з Росії», головою якого був В. Вондрак, обидві організації в 1925 р. об'єдналися у «Центральне об'єднання чехів і словаків із Росії».

Вагомою була методична й навчальна підтримка, яку здійснювало Міністерство шкільництва та освіти Чехословаччини у розв'язанні освітніх проблем чеської меншини Західної Волині. Розкрито тісні взаємозв'язки громади із Чехословацьким закордонним бюро для краян, яке очолював

Я. Ауерхан, автор наукових розвідок з історії волинських чехів. Означені регулярні контакти із центральним правлінням Чеської Матиці в Празі та культурно-освітнім товариством імені Яна Амоса Коменського, правлінням фізкультурного товариства «Сокіл» долали відірваності чехів Волині від батьківщини та посилювали намічене в роки Першої світової війни тяжіння до повернення.

У розділі 5. **«Суспільно-політичні трансформації 40–50-х років ХХ століття»** розглянуто останній період імміграції волинських чехів, зокрема вплив радянзації на становище громади, участь волинських чехів в Русі опору та боях на території СРСР і Чехословаччини, рееміграція.

У підрозділі 5.1. **«Волинські чехи в роки Другої світової війни»** констатовано, що від 1939 р. в західних областях України встановлено тоталітарний режим. Насадження нових умов господарювання, політика одержавлення майна негативно вплинули на становище волинських чехів, внаслідок націоналізації вони втратили підприємства, заклади харчування, землю, майно громадських організацій. Ліквідовано польські органи управління та розпочато формування нових. При адміністративних змінах влада приєднувала до українських сільських рад і чеські колонії, чим викликала невдоволення чехів, які звикли до окремого самоврядування.

Радянизація спричинила трансформації культурно-освітньої сфери: ліквідацію часописів; чеських громадських товариств (чеські клуби, народні будинки, «Сокіл», ЧМШ, ін.), чеськомовного шкільництва, насадження невластивих чехам цінностей і моральних основ життєдіяльності.

Показано, що політика впровадження в чеських школах навчання українською чи російською мовами, т. зв. обмежена українізація, змушували учнів пристосовуватися до нових умов навчання. Чехи знали українську мову й спілкувались із місцевими українцями, проте запроваджені зміни негативно вплинули на характер цих взаємовідносин, призводили до їх ускладнення та конфліктності. Влада ліквідувала також, організовану Чеською Матицею сітку приватних чеських шкіл, які тепер не відповідали призначенню школи як осередку виховання в комуністичному дусі, їх майно та приміщення націоналізовано, а вчителі звільнені.

Методи, застосовані органами влади в процесі радянзації (депортації, арешти, засудження, залякування, переслідування родин тощо), спричинили в місцевих чехів обережне/негативне ставлення до неї, чим і пояснюється небажання брати участь у діяльності державних органів, організації колгоспів, громадських об'єднань радянського типу тощо, а пізніше, у повоєнні роки, й активний рееміграційних рух.

Нова влада розглядала чеську громаду як таку, яка за своїм походженням та становищем не відповідала новим «стандартам». До представників

національних меншин, зокрема й чехів, було застосовано дію лозунгу «пролетарського інтернаціоналізму», що насправді передбачало поступове нівелювання ознак національної окремішності.

Проведений аналіз джерел та мемуарів засвідчує, що чехів віднесено до «небажаних елементів» суспільства, оскільки значна частина з них була незалежною матеріально, мала яскраво виражену національну свідомість. Частина чехів, які у складі Чеської дружини виступали на боці Російської імперії у роки Першої світової війни, владою асоціювалася із «контрреволюціонерами-білочехами». Представників громади піддано репресіям, особлива «увага» звернена на колишніх польських чиновників, громадських активістів, чеських легіонерів періоду Першої світової війни, підприємців, власників великих земельних угідь.

Установлення окупаційного режиму, нові порядки змусили чехів знову пристосовуватися, вибудовувати відносини з представниками нової адміністрації, учасниками Руху опору різного спрямування, виживати, зберігаючи свої родини.

В період нацистської окупації утворено чеську організацію Руху опору «Бланік» (1943) з центром в с. Московщина (нині – Дубенський район Рівненської обл.) Група «Бланік» отримала достатньо струнку організаційну будову: територію Волині поділено на 5 округів, які, відповідно, ділилися на 3–6 гуртків, а ті – на 3–9 підрозділів. Організація об'єднала близько 350 осіб з 120 поселень Західної Волині. Оскільки Чехословацький уряд у Лондоні 18 липня 1941 р. уклав угоду із Радянським Союзом, за якою СРСР зобов'язувався визнати уряд Чехословаччини «в екзилі» й сприяти відновленню її незалежності, то у межах угоди радянська сторона погоджувалася на утворення чехословацьких військових з'єднань на території Союзу. Тому статут та програма «Бланіка» визначали необхідність підготовки волинських чехів до вступу у організовану в СРСР чехословацьку армію; підпільну діяльність в тилу ворога; встановлювали дотримання нейтралітету до українського та польського рухів опору, радянських партизан; зафіксовано рішення про видання часопису «Гласатель».

Волинські чехи намагалися зберігати нейтралітет, не погоджуючись вступати до лав жодної з організацій Руху опору чи виступати на їхньому боці. Методи боротьби, які обрали ОУН та Українська повстанська армія, волинські чехи не толерували, проте не відмовлялися від ситуативної співпраці та допомоги. Окремі чехи брали участь як у з'єднаннях радянських партизанів, так і в українській партизанці, відомі випадки колаборації.

1944 р. на територію Західної Волині передислоковано чехословацьку бригаду, сформовану в 1942 р. в м. Бузулуку на території Росії (нині – Оренбурзька обл. Російської федерації) з числа депортованих та інтернованих

чехів та словаків Чехословацького легіону, українців, євреїв. В Рівному, Луцьку, Дубно створено мобілізаційні пункти та управління, в Рівному – комендатуру, які приймали здебільшого добровольців (10 881 чоловіків і 268 жінок). Масове поповнення бригади волинськими чехами уможливило переформування бригади в корпус, який після вступу на територію Закарпатської України налічував 16 тис. вояків. Після поразки гітлерівських військ та дислокації корпусу на території Чехословаччини військовиками корпусу Л. Свободи створено групу «Жатець», пізніше – «Союз чехів з Волині» (1946), який ініціював рееміграцію волинських чехів.

У підрозділі 5.2. «Угода про оптацію 10 липня 1946 р.» проаналізовано фактори укладання «Угоди між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини».

Доведено, що в означеній міждержавній угоді були зацікавлені обидві сторони. Уряд Чехословаччини, притримуючись концепції гомогенності, прагнув водночас розв'язати територіальні проблеми, зокрема за допомогою переселень (депортація німців та угорців). Тому «збирання» краян, зокрема і волинських чехів, до чого вдався чехословацький уряд, став засобом до їх вирішення. З іншого боку, угода демонструвала намагання СРСР здійснювати зовні виважену політику стосовно країн Східної Європи, що мали стати підвалинами нового прорадянського блоку. При цьому знову реанімувалася ідея «слов'янської єдності», СРСР намагався формувати т. зв. «пояс безпеки».

Досвід укладання міждержавних угод про переміщення населення й механізми його здійснення мали в повоєнний час як Чехословаччина, так і Радянський Союз. Першою міждержавною угодою про оптацію між урядами СРСР та ЧСР був договір про Закарпатську Україну (1945). Під час переговорів щодо угоди про Закарпатську Україну 25 червня 1945 р. делегація Чехословаччини передала урядовій делегації СРСР пам'ятну записку, у якій обґрунтовано потребу в рееміграції волинських чехів та умови їх переселення.

Констатовано, угода про оптацію 10 липня 1946 р. стала продовженням процесу укладання повоєнних міждержавних домовленостей. Характеристика повоєнної ситуації в обох державах доводить, що Радянська держава, переслідуючи свої цілі, намагалася за допомогою переселення українців/руси́нів розв'язати проблему нестачі робочої сили та її поповнення. Внутріполітична ситуація, рух українських повстанців, проведення в найстисліші строки радянізації регіону спонукали радянські органи до рішучих заходів з організації переселення. Очевидним були також наміри радянського режиму повернути на свою територію емігрантів та біженців, які оселилися у Чехословаччині в 20–

30-і рр., оскільки в угоді згадувалися особи української, російської та білоруської національностей.

Влада Чехословаччини задля вирішення проблеми заселення своїх прикордонних територій, «збирання краян», намагаючись повернути волинських чехів, використала русофільські/радянськості настрої в північно-східних регіонах Словаччини, прорадянську спрямованість частини політично активних українців, присутність контингенту Червоної армії та НКВС, бажання українців/русинів отримати багаті та родючі землі в Україні. Визначальним серед цього переліку був економічний фактор, зокрема нестача придатних для ведення господарства земель у регіоні. Повоєнна ситуація в Східній Словаччині, територія якої зазнала значних руйнувань під час воєнних дій, стала додатковим чинником переселення, що в комплексі створювало підґрунття для переселення з її території.

У підрозділі 5.3. **«Реєміграція та проблеми адаптації оптантів»** констатовано, що угода передбачала добровільний вибір громадянства (оптацію). Для її втілення утворено Змішану радянсько-чехословацьку комісію по оптації, яка діяла у відповідності із інструкцією з реалізації угоди. Відповідно на територіях обох країн призначено головних представників та уповноважених від урядів; створено пункти перебування представників сторін; обліковано осіб та їх майно, визначено графік руху транспорту.

Добровільний характер оптації і переселення волинських чехів не піддається запереченню. Відповідно до інструкції на Волині утворено евакуаційні пункти, куди оптанти подавали заяву, надавали перелік визначених документів, серед яких опис майна залишеного на Волині, кількісний склад родини із вказівкою родинних зв'язків; складено реєстр оптантів, кожний з них отримував оптаційне посвідчення, а родина – свідоцтво про переселення. Організовано їх транспортування до Чехословаччини. Значну допомогу в організації оптації надав Союз чехів з Волині, залучено і місцевих чехів.

Зазначено, що на території Східної Словаччини оптація здійснювалася загалом на добровільних засадах, хоча під тиском агітації з боку місцевих органів влади, громадських організацій українців, політпрацівників Червоної армії, агентів НКВС. Оптація та виїзд проводилися у відповідності із інструкцією, за названої схемою.

Переселення чехів тривало з 2 лютого до 11 травня 1947 р., з Волині реємігрували 10 912 родин (33 101 особа). Зі Східної Словаччини перший ешелон відправлений 27 січня 1947 р., на Волинь переселилася 2841 українська родина (12 401 особа). У цей же час на території Польщі проведено депортаційну операцію «Вісла» щодо українського населення.

Встановлено, що адаптація оптантів-українців на території Волинської та Рівненської областей проходила складно. Питання переселенців знаходилися в

компетенції Переселенського управління при Раді міністрів УРСР, в областях – груп (згодом – відділів) з переселення при обласних виконавчих комітетах, які зосереджували свої дії переважно на фіксації та збереженні майна реемігрантів-чехів.

З'ясовано, що місцеві органи влади приймали рішення про розподіл житла, землі відповідно здебільшого до своїх потреб та інтересів, а тому неминучими були конфлікти із місцевою владою та мешканцями або переселенцями з Польщі. Оптанти зі Східної Словаччини зіткнулися із складними для них проблемами: побутові негаразди, які вони змушені вирішувати самотійно; нове мовне середовище ускладнювало навчання дітей та спілкування із місцевими мешканцями; відмінні ментальні характеристики. Оптантам була невідома внутрішня ситуація на Волині, де продовжували опір повстанці, влада намагалася почасти використати переселенський контингент як противагу йому. В результаті оптанти опинилися у стані «засуджених до раю», що, зрештою, призвело до спроб повернення оптантів на батьківщину.

Методи розв'язання владою ЧСР проблем чеських переселенців з Волині значно різнилися з діями радянсько-партійних чиновників. При Міністерстві внутрішніх справ ЧСР утворено центральну комісію з питань внутрішнього заселення (січень 1947 р.), яка координувала переселення краян. Центральний орган мав широкі компетенції, контролював дії місцевих адміністрацій: створено реєстр земель та маєтків для переселенців, при тому враховано якість (бонітет) залишених земель (Східна чи Західна Волинь); переселенців забезпечено реманентом та господарськими і житловими спорудами. Застосовано заходи з адаптації дітей, молоді та дорослих до освітньої системи Чехословаччини. Проте зауважено, що «збирання» краян владою ЧСР супроводжувалося депортацією німецького та угорського населення.

Адаптація волинських чехів мала позитивні характеристики, хоча також пов'язувалась із певним опором з боку місцевої влади, переселенців із внутрішніх районів держави; не виконаним залишене побажання волинських чехів про колективне поселення їх відповідно до місцезростащування на Волині; не вистачало землі високої якості; проблематичним було розселення представників робітничих професій.

Ускладнило процеси адаптації встановлення прорадянського режиму в ЧСР 1948 р., коли піддано перевіркам волинських чехів, учасників Руху опору, т. зв. «чистка» (чес. – «očista»).

Як висновок, відзначено, що оптація 1946 р. призвела до трансформацій етносоціокультурного простору Західної Волині. Проте владою не було досягнуто цілей: нестачу робочої сили за допомогою переселення не подолано, оптанти створювали для владних структур проблеми, намагаючись повернутися на батьківщину. Силовим структурам СРСР/УРСР не вдалося залучити

переселенців зі Словаччини до боротьби з повстанським рухом на Волині. Водночас керівництво ЧСР акумулювало значні людські ресурси в прикордонних територіях та організувало «збирання» етносу.

У **висновках** підсумовуються основні результати дослідження: аналіз історіографії показав неповноту, фрагментарність вивчення зазначеної проблеми, відсутність у вітчизняній історіографії комплексної праці, яка подала повну картину життєдіяльності чеської громади в Західній Волині, наповненість та різноманітність джерельної бази сприяли розкриттю теми в повному обсязі.

Визначено та узагальнено три періоди імміграції чехів на Волині: 60-і роки ХІХ ст. – кінець Першої світової війни; 1921–1939 рр.; 1939–1947 рр.

Імміграція чеського населення на територію Волинської губернії спричинена значними змінами в суспільно-політичному та економічному житті монархій Габсбургів і Романових. В умовах пореформеного розвитку, після польського повстання 1863–1864 рр. в Росії склалися сприятливі фінансово-господарські умови та здійснено протекцію уряду, зацікавленого у витісненні польського/католицького впливу шляхом прийняття обмежувальних законів та наповнення прикордонного регіону прихильним слов'янським елементом.

Згідно з урядовою постановою «Про оселення чехів на Волині» чехи отримували пільги щодо придбання землі, самоврядування (утворення чеських волостей), свободи віросповідання, внаслідок чого імміграція набула масовості. Придбавши землю та створивши органи самоврядування, чехи сформували анклав національного компактного проживання в Західній Волині. Натомість, релігійне питання не було вирішено – уряд започаткував навернення чехів у православ'я.

У зв'язку із загрозами масової присутності іноземного елемента та загостренням відносин з монархією Габсбургів, уряд Росії у 80-ті рр. ХІХ ст. трансформує свою політику щодо іноземних поселенців – переходить від протекційних до обмежувальних заходів щодо землеволодіння, самоврядування, освіти чехів. Залежність акту купівлі землі від конфесійної приналежності, закладене у законодавстві, призвело до прийняття чехами православ'я.

Модернізаційні зміни кінця ХІХ – початку ХХ ст. виявили економічний потенціал чехів, продемонстрували соціальну та просторову мобільність громади, що зумовило поступове порушення її внутрішньої міцності. В означений час спостерігається друга хвиля імміграції чехів, що мала властивості, відмінні від першої, та виразне усвідомлення приналежності до чеського етносу. Водночас внаслідок відміни пільг, русифікації, початків просторової розпорошеності позначилися риси поступової втрати частиною волинських чехів ознак етнічної ідентичності.

Перша світова війна показала здатність чеської громади до відродження почуття приналежності до чеського етносу. Чехословацький рух в Росії, в якому

організаційну та спрямовуючу роль відіграли представники волинських чехів, з початку війни виявив прихильність до слов'янофільської ідеї та російської влади. У складі російської армії сформовано Чеську дружину, яка стала прототипом військових сил відродженої Чехословацької республіки. Головну роль в її організації та функціонуванні зіграли волинські чехи.

1921 р. поділив волинську громаду чехів, переважна більшість якої (від 21 до 31 тис. осіб) опинилася на території південно-східних повітів Волинського воєводства Польської держави. Другий період імміграції позначено прискореним економічним розвитком поселень, розвитком їхнього громадського та культурно-освітнього простору, тісними зв'язками із батьківщиною.

Взаємини чеської меншини із владою регулювалися з огляду на економічний розвій, невелику у порівнянні із іншими представниками нацменшин чисельність громади, компактне її розселення у Волинському воєводстві. Скерованих заходів щодо чехів Польська держава не здійснювала, а послуговувалася загальними засадами національної політики, що мала асиміляційний характер. Разом з тим, влада враховувала і зовнішньополітичний фактор, зокрема складні міждержавні відносини Польщі та Чехословаччини.

Третій період імміграції проходив під впливом Другої світової війни та повоєнних політичних трансформацій. Чеська громада зазнала на початку війни докорінних змін, виявлених у радянзації та репресіях. Чехи негативно сприйняли початки колективізації, в результаті якої вони втратили землю, підприємства та майно громадських організацій. Викликала невдоволення уніфікація культурно-освітньої сфери, зокрема ліквідація чеськомовного шкільництва та громадських товариств, що створювало підґрунття до рееміграції. Організація Руху опору «Бланік» намагалася залучити місцевих чехів до чехословацької бригади Л.Свободи в СРСР для боротьби за звільнення територій Чехії та Словаччини. Завдяки лояльності волинським чехам вдалось уникнути конфліктів із різними групами опору та зберегти життя громади.

Оптації 1945–1947 рр. були спробою СРСР та ЧСР вирішити внутрішньополітичні та економічні проблеми і закріпити їх результати на зовнішній арені шляхом укладання міждержавних договорів. Угода від 10 липня 1946 р. задекларувала право добровільного вибору громадянства волинськими чехами. Українці Східної Словаччини переселялися під впливом агітації, за підтримки влади. Адаптація волинських чехів в ЧСР відбувалася в умовах сприяння з боку влади, яка лише після 1948 р. еволюціонувала в бік авторитаризму. Українці на Волині відчували неспроможність тоталітарного режиму СРСР/УРСР вирішувати соціальні та культурно-освітні проблеми переселенців з Чехословаччини та Польщі. Репресивні дії спричинили бажання більшості переселенців до повернення.

Основні положення дисертації викладені у публікаціях:

1. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. [Текст]: Монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с. 27,47 друк. арк. ISBN 978-966-940-157-1
2. Шульга С. До питання про участь чехів у політичному житті Волині (20–30-ті роки ХХ століття). *Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки*. Луцьк, 1999. Випуск 5. С. 95–98.
3. Шульга С. Чеські громадські організації як фактор міжнаціональних відносин на Волині в 1920–1930-х роках. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 1999. Випуск ІХ. С. 169–171.
4. Шульга С. Чеська Матіца Шкільна на Волині у міжвоєнний період. *Наукові записки. Серія: Історія*. Тернопіль, 2000. Випуск 5. С. 90–95.
5. Шульга С. Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині. *Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України*. Черкаси, 2001. Випуск. 2. С. 53–57.
6. Шульга С. Проблеми національних меншин у дослідженнях з історії Волині. *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття»*. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Чернівці: Рута, 2001. Том 1. С. 330–335.
7. Шульга С. Реєміграція волинських чехів на батьківщину (1946–1947 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Вимір, 2004. Випуск 14. Історія. С. 81–92.
8. Шульга С. Чеська освіта та діяльність Чеської Матіци Шкільної на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 10*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. С. 269–275.
9. Шульга С. Політика радянських та польських урядів міжвоєнної доби щодо чеської національної меншини. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. Ювілейний випуск*. Луцьк, 2007. Випуск 1. С. 85–91.
10. Шульга С. Чеські легіони в Першій світовій війні. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2008. Випуск 11. С. 48–53.
11. Шульга С. Порівняльний аналіз становища чеської національної меншини в Радянській Україні та Польщі в 20–30-х роках ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 13*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. С. 52–57.

12. Шульга С. Антифашистський рух волинських чехів. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 15.* Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. С. 156–159.
13. Шульга С. Інформаційний потенціал джерел з історії чеської общини Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2010. Випуск 22. С. 169–173.
14. Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2012. Випуск 11(236). С. 55–61.
15. Шульга С. Особенности национальной политики польских и советских властей относительно чехов в Украине в двадцатых – тридцатых годах ХХ века/ *Odlišnosti národnostní politiky polských a sovětských vlád vůči Čechům na Ukrajině ve dvacátých a třicátých letech 20 století. Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada, společenských věd.* Ř. 27, 2013, č. 2. Vydala Masarykova univerzita, 2013. S. 75–85.
16. Shulha S. Optacia Čechov, Slovakov a Ukrajincov (Rusinov) v rokoch 1946 – 1947. *Studium carpato-Ruthenorum. Študie z karpatorusistiky* 6. Prešov: Prešovska univerzita v Prešove – Ústav Rusinskeho jazyka a kultúry, 2014. S. 30–61.
17. Шульга С. Родина волинських чехів Прокупеків. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2015. Випуск 5(306). С. 68–77.
18. Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк, 2016. Випуск 3(328). С. 101–106.
19. Шульга С. Волинські чехи: національна ідентичність та історична пам'ять. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал.* Вінниця, 2018. С. 109–116.
20. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): компаративний аналіз. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management.* Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 1 (21) / marzec, 2018. S. 197–206.
21. Шульга С. Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: проблема участі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць /* Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133 (6). С. 46–49.
22. Шульга С. Чехи Волини в конце ХІХ – начале ХХ веков. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Журнал научных публикаций.* № 7 (114). Москва: «Литера» ООО «Институт Стратегических Исследований», 2018. С. 41–46.
23. Шульга С. Українці зі Східної Словаччини на Волині у повоєнні роки (за архівними документами та мемуаристикою). *KELM. Knowledge. Education.*

Law. Management. Wydawca: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. № 2 (22) / czerwiec, 2018. S. 201–214.

24. Шульга С. Чехи Західної Волині в умовах радянізації 1939–1941 років. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 136. С. 69–71.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

25. Шульга С. Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період. *Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник Інституту історії України НАН України.* Київ, 1998. С. 460–474.
26. Шульга С. Економіка чеських поселень на Волині у міжвоєнний період. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. С. 19–23.
27. Шульга С. Чехословацьке Народне об'єднання. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. С. 23–25.
28. Шульга С. Громадські товариства чехів у Луцьку в міжвоєнний період. *Шляхи розвитку культури чехів України* (Матеріали конференції. «Плес», 9–10 грудня 2004 р.). Київ, 2004. С. 10–16.
29. Шульга С. Чеське шкільництво на Волині у міжвоєнний період. *Україна і Польща: Діалог культур (мовно-літературні та суспільно-політичні відносини): Зб. наук. пр.;* Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. С. 395–403.
30. Шульга С. «Бланік» – організація Руху опору волинських чехів. *Друга світова війна і доля народів України : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* Київ: Сфера, 2005. С. 119–126.
31. Shulha S. Česká školská vzdělanost na Volyně v 1920–1939. *Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа* / Упорядник Шульга С. А. та ін. Луцьк, 2008. (чеською та українською мовами). С. 101–110.
32. Шульга С. Участь волинських чехів у Першій світовій війні. *Ідея національної державності в українському і польському національних рухах в історичній ретроспективі / Збірник наукових статей.* Житомир: Видавець В. Б. Котвицький, 2010. С. 47–57.
33. Шульга С. Участь волинських чехів в Русі опору та Другій світовій війні. *Чехи і Дубеничина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції.* Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 46–51.
34. Шульга С. Традиції самоврядування та громадського життя волинських чехів у міжвоєнний період. *Вплив Першої Чехословацької республіки на розвиток*

демократії в Центральній і Східній Європі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: НАУ, 2014. С. 38–45.

35. Шульга С. Самоорганізація чеської общини Волині та її зв'язки із батьківщиною (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Чехи на теренах Волині. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції.* Рівне: Дятлик М., 2016. С. 38–43.
36. Шульга С. Волинські чехи в модернізаційних процесах на Волині. *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття: зб. наук. праць.* Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 413–424.

АНОТАЦІЯ

Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки ХІХ – середина ХХ століть). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2018.

У дисертації комплексно досліджено життєдіяльність чеської громади Західної Волині в умовах етносоціокультурних трансформацій 60-х років ХІХ – середини ХХ ст. як цілісне явище. Проаналізовано фактори імміграції чехів та встановлено її періодизацію. Виявлено характерні риси національної політики Росії, Республіки Польща та СРСР, виокремлено чеський фактор, прослідковано випрацювання чехами методів протистояння асиміляції. Розглянуто громадські та культурно-освітні практики чехів, їх частка у господарському комплексі Волині. Охарактеризовано участь чехів Західної Волині у Першій та Другій світових війнах. Визначено фактори рееміграції волинських чехів на батьківщину. Прослідковано формування регіональних моделей ідентичності.

Ключові слова: волинські чехи, Волинь, імміграція, національна політика, асиміляція, ідентичність, оптація, рееміграція.

АННОТАЦИЯ

Шульга С. А. Чехи на Западной Волини: этносоциокультурные трансформации (60-е годы ХІХ – середина ХХ веков). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальностям 07.00.01 – история Украины, 07.00.02 – всемирная история. – Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2018.

В диссертации комплексно исследовано жизнедеятельность чешской общины Западной Волини в условиях этносоциокультурных трансформаций

60-х годов XIX – середины XX ст. как целостное явление. Проанализированы факторы иммиграции чехов и установлена ее периодизация. Определен характер национальной политики России, Республики Польша и СССР, выделен чешский фактор, прослежена выработка чехами методов противостояния ассимиляции. Рассмотрены общественные и культурнообразовательные практики чехов, их доля в хозяйственном комплексе Волыни. Охарактеризовано участие чехов Западной Волыни в Первой и Второй мировых войнах. Определены факторы реэмиграции волынских чехов на родину. Прослежено формирования региональных моделей идентичности.

Ключевые слова: волынские чехи, Волынь, иммиграция, национальная политика, ассимиляция, идентичность, оптация, реэмиграция.

ANNOTATION

Shulga S.A. Czechs in Western Volyn: ethno-sociocultural transformations (60th years of the XIX– the middle of the twentieth century). – Manuscript.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specializathion in 07.00.01 – History of Ukraine; 07.00.02 – World History. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of People Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2018.

Ethno-sociocultural transformations of the Czech community in Western Volyn during the second half of the nineteenth and mid-twentieth centuries were investigated comprehensively on the basis of archival and published materials in the thesis. It was established that the immigration of the Czech population into the territory of the Volyn province was caused by a complex of socio-economic and political factors, its stages were reconstructed, dynamics of the number of colonists was observed.

The Russian government provide benefits to the colonists by the decision «On the settlement of the Czechs in Volyn» to limit the Catholic and Polish influences in the region as a result, the territory of a compact settlement of the Czechs was formed in Western Volyn. The government’s restrictive measures of the 1880–1890’s led to the cessation of mass emigration of the Czechs, liquidation of self-government, russification, conversion to orthodoxy.

Modernization has led to the acceleration of property differentiation, social and spatial mobility of the Czech community, the formation of a second wave of immigration. The public organization «Union of Czechoslovak Societies in Russia» was created at the beginning of the First World War. The Czech detachment of the Russian army was formed. The politicization of the community of the Volyn Czechs, strengthening the processes of self-identification and developing their new model of identity was traced.

The principles of Polish national policy were described in the second period of the immigration of the Volyn Czechs, 1921–1939. The characteristic features of the government policy the Czechs were clarified, its assimilation character. Methods of confrontation of assimilation were analyzed. The high level of economic development, public-political practices of the Czech minority has been determined. The creation and activity of the Czech cultural and educational societies was considered. The relationship with local multi-ethnic society and ties with the homeland were characterized.

Socio-political transformations in the western Ukrainian regions with the beginning of the Second World War were revealed. 1939–1947 was defined as the third period of Czech immigration in Western Volyn. The features of the Soviet Communist Party regime's national policies towards the Czechs were revealed, its repressive character was revealed. The purpose, organizational principles and activity of the Czech Resistance Movement «Blanik» were described. It was established that the participation of Volyn Czechs in resistance and military actions on the fronts of the Second World War became the basis for re-emigration. External and intra-political factors of the agreement on July 10, 1946 between the governments of the USSR and Czechoslovakia investigated. The process of option (the choice of citizenship) in the territory of Western Volyn and Eastern Slovakia has been followed. The voluntary character of the choice of citizenship by the Volyn Czechs and the choice of the pressure of agitation and state structures by the Ukrainians of Slovakia were revealed. Adaptation of the Volyn Czechs in the CzSR took place under conditions of support from the authorities; instead, Ukrainians from Slovakia felt the failure of the totalitarian regime of the USSR / USSR to solve the social, cultural and educational problems of the settlers. The ethno-socio-cultural transformations in the Western Volyn as a result of the re-emigration of the Volyn Czechs were revealed.

Key words: Volyn Czechs, Volyn, immigration, national policy, assimilation, identity, option, re-emigration.

Підписано до друку 29.10.18 р. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Обсяг 1,9 ум. друк. арк. 1,9 обл.-вид. арк.
Наклад 100 пр. Зам. 140.
Друк – Вежа-Друк (43025, м. Луцьк, вул. Шопена, 12).